

E. Ulrich Cichy

Magyarország: reformok ellenére a gazdasági szakadék szélén *

1. A lényeg, röviden

Az 1990 márciusában és áprilisában lebonyolított választásokkal Magyarországon új időszámítás kezdődött: új politikai erők kerültek hatalomra, melyek a már egy ideje lassú változásokban átalakuló társadalmi és gazdasági rendszert gyors ütemben "szociális piacgazdasággá" kívánják változtatni. Az átalakulás jelenlegi szakaszára jellemző a magas infláció és a növekvő munkanélküliség, anélkül, hogy a gazdaságban az alapvető felfrissülés és a növekedési ütem fokozódásának jelei mutatkoznának. A kielégítőnek nem mondható gazdasági fejlődés mellett további jellemzőként a politikai szétaprózottságot és az élesedő társadalmi konfliktusokat említhetjük. Ezek a válságszimpptomák hasonló formában és mértékben a többi, egykor tervgazdálkodást folytató, de ma már a reformok útját követő kelet-európai országban is jelentkeznek. Figyelemre méltó azonban, hogy éppen Magyarországot rázta meg ilyen erősen a válság: Magyarország 1968-ban kifejezetten piacorientált reformokat vezetett be, amelyek a többi kelet-európai országok számára példaértékűek voltak, mégsem tudták az országot mindmáig az eredményes fejlődés útjára irányítani.

A magyar gazdaságra, politikára és társadalomra évtizedekig a "kádárizmus" nyomta rá a bélyegét. A "kádárizmust" a szocialista gazdaságpolitika reformorientált koncepciója jellemzi, mely a gyakorlatban, a tervgazdaság keretei között, szabad teret enged a decentralizált vállalati irányításnak. A reform azonban mégsem volt képes megakadályozni a nyolcvanas években kialakuló tartós válságot.

Az elmélyülő gazdasági válság és a növekvő társadalmi és politikai elmentések következményeként 1989-ben alapvető változás történt az országban, és nem csupán a gazdasági rendszerben, de a politikai rendszerben is. A változás folyamatát még a kommunista párt (MSZMP) indította el; a folyamat továbbvivői a nagy számban megalakuló új politikai csoportok voltak, majd az 1990 márciusában lebonyolított parlamenti választások nyomán

* E. Ulrich Cichy tudományos munkásságában hosszú évek óta foglalkozik Magyarországgal. Elemzése a Vierteljahresberichte 122. számában (1990. december) jelent meg. A magyarországi változások nyugati tudományos megítélésének egyik jellemző álláspontját ismerhetjük meg a cikkből.

hatalomra került új polgári kormány folytatta az átalakítást.

Az új kormány a reform következetes folytatására törekszik – jóllehet gyökeres szakítás nélkül – azzal a céllal, hogy végre valódi piacgazdaság alakuljon ki az országban. A politikai rend folyamatos átalakulása miatt az elkövetkező hónapokban továbbra is növekvő inflációval és munkanélküliséggel, csődbe jutó vállalatokkal és egyre fenyegetőbb külföldi eladósodással kell számolni. Ráadásul, az új politikai platform annyira széttagolt, hogy még a politikai stabilizálódás sem megy zökkenőmentesen. Összességében azonban elmondhatjuk, hogy megtörtént a váltók állítása a piacgazdasághoz és a parlamenti demokráciához vezető irányba. Magyarországnak megvan a lehetősége arra, hogy bizonyos átmeneti szakasz megtétele után nyugati léptékű, virágzó piacgazdasággá váljék.

2. A kádárizmus öröksége: a gazdasági reform és a hatalom-politikai konzerválás ellentmondásán alapuló helyzet

Magyarország arculatát alapvetően a "kádárizmus" határozta meg. A "kádárizmus" hosszú időn át a viszonylag haladó gazdaságpolitika ismérve volt a szocializmusban, ám az utóbbi években már egyre zavaróbb akadállyá vált az alapvető változások folyamatában. A "kádárizmus" olyan gyakorlati gazdaságpolitikát jelentett, amely a tervgazdasági keretek ellenére bizonyos mozgásteret hagyott az egyéni kezdeményezéseknek, különösen a gazdaság szférájában, annak érdekében, hogy a szocializmus politikai struktúráit megóvja a bírálattól. A kádárizmus az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején alakult ki, miután Kádár a Szovjetunió segítségével leverte az 1956-os forradalmat. Kádár a hatalomátvétel után igen hamar olyan politikát kezdett alkalmazni, amely teret engedett az egyéni kezdeményezéseknek, az egyéni kibontakozásnak, különösen a mezőgazdaság terén. A kollektivizálás ellenére például a termelősövetkezeti tagok lehetőséget kaptak arra, hogy a termelősövetkezetbe vitt földjük egy részén egyéni (úgynevezett háztáji) gazdálkodást folytassanak.

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), különösen a hatvanas évek vége felé, igen készségesnek mutatkozott a pragmatikus kísérletekre a gazdaságpolitikában. 1968-ban bevezették az "új gazdasági mechanizmust". Ez olyan reformkonceptiót jelentett, mely nem felszámolni, hanem piaci mechanizmusok bevezetésével jelentősen javítani akarta a tervgazdasági rendszert. A vállalatok számára kötelezően előírt tervfeladatokat megszüntették, és helyettük a piacszabályozás pénzügyi eszközeit vezették be (kamat, szubvenció, adók, árfolyam).

Az új gazdasági mechanizmus nem volt tökéletes reformkonceptió. Alapvető hiányossága abban állt, hogy bár a gazdaság irányításának mechanizmusait megváltoztatták, a magyar gazdaság intézményeinek felépítése azonban változatlan maradt. A minisztériumok továbbra is befolyást gyakorolhattak a vállalatokra – ugyan már nem tervutasítások formájában, hanem a közvetlen személyi érdekeltségek, érdekösszefonódások útján.

A minisztériumok vezető helyzetét 1972-ben egy újbóli, nem formális centralizációval ismét megerősítették, mivel az erősödő piaci hatások – többek között – növekvő jövedelemkülönbségeket eredményeztek, amit ideológiai és társadalompolitikai szempontok egyaránt problematikusnak ítélték. Emellett az ideológiai normák általános fellazulása is tapasztalható volt. Ezért, a gazdasági fellendülés dacára, a párton belül kialakult a bal-szárny (az úgynevezett "munkásellenzék" *), és erős nyomást gyakorolt a pártvezetőségre, hogy megerősítse az ismét egyenlősítő központi befolyást. Ezzel most először nyilvánvalóvá vált a kádárizmus végzetes kettőssége, ellentmondása. Ez a politika az egyik oldalon lehetővé tette a gazdasági erők mobilizálását, a másik oldalon azonban nem volt képes túllépni a szocialista hatalom ideológiai és hatalompolitikai keretein.

A kádárizmusra a későbbiekben a reformpolitika előretörése és a hatalompolitika diktálta revízió közötti állandó konfliktus volt a jellemző, ami összességében végül is inkonzisztens gazdaságpolitikai koncepciókat eredményezett, és a fejlődésben komoly tévutakra vezetett. Itt ki kell emelnünk, hogy a kötelező tervutasításokon alapuló központi irányítás megszűnése után nem alakulhatott ki átfogó piaci rendszer a gazdaságban, hanem egyfajta tárgyalásos kapcsolat jött létre az állami gazdaságirányítás és a szocialista vállalatok között, amit sem részletes tervek, sem pedig működőképes piacok nem ellenőriztek. Ebben a tárgyalásos rendszerben a gazdasági hatóságok érdekeiket eleinte még gyakran közvetlen utasításokkal tudták érvényesíttetni, később azonban egyre inkább anyagi juttatásokat (például hiteleket, szubvenciót, adókedvezményt) voltak kénytelenek nyújtani, ha konkrét lépéseket vártak a vállalatoktól. Egyfajta állami "paternalizmus" alakult ki, ahol a hatóságok a kiválasztott vállalatokat különböző kedvezmények nyújtásával támogatták, sokszor még egymás ellenében is. Ez a gyámkodás éppen a középállalatok vezetőinek volt kényelmes megoldás, mivel a többé-kevésbé folyamatos pénzügyi támogatás ő magukat és az irányításukra bízott vállalatokat is megkímélte a piaci verseny és a teljesítményjavítás kényszerétől. Így, Magyarországon érdekösszefonódás alakult ki a vállalatok és a gazdasági hatóságok között, és ez a szövevényes kapcsolat a külső szemlélő számára csak nehezen áttekinthető.

3. A nyolcvanas évek: a gazdasági szakadék szélén

A nyolcvanas évek elején különböző problémák jelentkeztek a magyar gazdaságban: a gazdasági növekedés mutatószámai visszaestek, és tekintélyes külföldi adósság halmozódott fel. A tényleges változásokra képtelen politika tünetei voltak ezek, azé a politikáé, mely elfogadta a nagymértékű külföldi eladósodás kockázatát, csakhogy beruházási és fogyasztási javak nyugati

* A szerző álláspontja itt vitatható és feltehetően félreértésen alapul (a "munkásellenzék" kifejezésnek más történelmi közegből való átvétele miatt). (A szerk.)

importja révén stabilizálja a belgazdaságot. A gazdaságból hiányoztak azonban a hatékony irányító-vezérlő mechanizmusok, melyek segítségével az importált javakat, erőforrásokat ésszerűen lehetett volna felhasználni. Ráadásul, a lakosság, egyre nagyobb arányban, kivonta magát a hivatalos szocialista gazdaságból, és az úgynevezett "második gazdaság" különböző félhivatalos, nem hivatalos, sőt illegális tevékenységi formáiban egy privát szektort épített ki. A második gazdaság felölelte a termelészövetkezeti parasztok által folytatott háztáji gazdálkodást, a különféle hivatalos és nem hivatalos pénzkereső mellékfoglalkozásokat (fekete kereskedelem, fekete munka), és gyakran egyértelműen bűncselekményekhez, például korrupcióhoz vagy megvesztegetéshez kapcsolódott.

A magánháztartások 75 százaléka érdekelt volt a második gazdaságban, és a bruttó nemzeti termék legalább 20 százalékát ott termelték meg. A magyar polgár életében a második gazdaságból származó javak és jövedelmek az egyéni jólét biztosításának egyre fontosabb alapját jelentették. A második gazdaság nélkül ma, a gazdasági válság idején, sok család kerülne a létminimum határára.

A nyolcvanas évek első felében Kádár tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy pragmatikus módon, reformok bevezetésével megjavítsa a gazdaság teljesítőképességét. Mindenekelőtt felértékelték a (szocializmusban kivételes területnek számító) magángazdaság jelentőségét, ami abban nyilvánult meg, hogy a hagyományos kereskedelmi és kisipari magánvállalkozások mellett a jövedelemszerző mellékfoglalkozás számos más formáját is lehetővé tették.

De magát a szocialista szektort is megreformálták; a legátfogóbb reform ezen a téren 1984-ben egyfajta munkásönkormányzat bevezetése * volt.

Az 1988-ig végrehajtott további reformintézkedések között szerepelt a monopolhelyzetben lévő nagy állami szállító- és szolgáltatóvállalatok kisebb, önálló vállalatokra bonntása (1980-tól), a privatizációs program beindítása (1985-ben), a csődtörvény megalkotása (1986-ban) és a két szintű bankrendszerre való áttérés (versenyorientált üzleti bankok bevezetése, 1987-ben).

Mindezen intézkedések sem tudták megakadályozni azonban a gazdasági növekedés további stagnálását, a külföldi adósságállomány katasztrofális felduzzadását és az inflációs ráta növekedését, amely 1988-ban érte el először a 15 százalékot.

A rendszerpolitikai változások ekkor még nem érték el azt a "kritikus mértéket", amely a működőképes piacgazdaság megteremtéséhez szükséges lett volna.

* Az 1984-es vállalati törvény módosításának "munkásönkormányzatként" való értelmezése félreértésen alapul. (A szerk.)

4. A "kettős gazdaság" eredménye: társadalmi és politikai válságjelenségek

A nyolcvanas évek végén a gazdasági válság társadalmi és politikai krízissé, a kádárizmus nagy válságává szélesedett.

A társadalmi válságot elsősorban a növekvő jövedelem- és vagyonkülönbségek jelezték. A társadalom egyik oldalán álltak az egyre nagyobb számban megjelenő "újgazdagok": a magánvállalkozók, a második gazdaságból hasznot húzók, mint például a szakmunkások, és mások, akik kivételes pozíciójuknál fogva szabálytalan jövedelemre, majdhogynem vesztegetésből származó pluszpénzekre tettek szert. A másik oldalon pedig egyre nőtt a kirekesztettek száma: a nyugdíjasoké, a nagycsaládosoké, a gyermeküket egyedül nevelőké és mindazoké, akik nem tudtak részt venni a virágzó privát jövedelemszerző tevékenységekben, és ráadásul még a növekvő inflációt is megszenvedték. A magas inflációs ráták, különösen 1987-től kezdve, a bérből és fizetésből élők reáljövedelmének jelentős csökkenéséhez vezettek. Jelenleg a magyar lakosság legalább egyötöde a hivatalosan elismert létminimum alatt vagy annak határán él, miközben a növekvő infláció miatt a középrétegeket is egyre jobban fenyegeti a lecsúszás veszélye.

A jövedelem-kiegészítésként végzett mellékfoglalkozás a szociális polarizálódás mellett egyéb problémákat is rejtett magában: a különböző, hivatalos vagy nem hivatalos munkahelyeken végzett napi 12 sőt 14 órás munka sok dolgozó számára már teljesen természetessé vált, és ez mind az egyénre, mind családjára nézve jelentős túlterhelést eredményezett. A szociális problémák okozta terhek világosan megmutatkoznak a válások, és öngyilkosságok, az abortuszok és az alkoholizmus áldozatává válók magas számában. A növekvő szociális konfliktusok a nyolcvanas évek végén a fennálló rendszer egyre nyitabb politikai bírálóiban találtak visszhangra. Nem csupán újságírók és tudósok adtak hangot – ha gyakran csak visszafogottan is – elégedetlenségüknek: a kommunista párton belül is nőtt az elégedetlenség a Kádár-rezsimmel szemben.

5. A fordulat: reformkommunizusból a parlamenti demokráciába

1988 májusában, a kádárizmus megmentésére tett utolsó kísérletként leváltották Kádár Jánost pártelnöki tisztségéből, és helyére Grósz Károlyt választották meg. Grósz aparátcsik módjára, különösebb reformpolitikai ambíciók nélkül, de a hatalomerősítő intézkedések iránti jó érzékkel látott munkához. Grósz megválasztásával fordulópont következett be Magyarországon háború utáni történelmében: a kádári politikát, melyre a reformok és a hatalom megtartása közötti egyensúlyozás művészete volt a jellemző, feladták egy olyan politikáért, mely az MSZMP számára menteni igyekezett azt, ami még menthető. Úgy látszott, erre a feladatra Grósz a megfelelő ember, mivel 1987-ben, miniszterelnökké választása után jelét adta a ha-

tározott cselekvés iránti készségének. Kormányzása alatt került bevezetésre az 1988. január 1-je óta érvényes adótörvény, mely Kelet-Európa államainak egy addig példa nélkül álló modellt mutatott. Az általános, minden gazdasági szektort egyaránt érintő általános forgalmi adó, valamint a szintén általános jövedelemadó bevezetésével először került a szocialista és a magánszektor egyenlő elbírálás alá, legalább az adórendszerben – ami alapvető tényező az átfogó piaci mechanizmusok kialakulása szempontjából. A reformmal nemcsak a szocialista szektorban addig alkalmazott bonyolult adórendszert sikerült javítani, hanem megtörtént az első lépés az állami vállalatok kasszájába bőségesen folyó szubvenciók korlátozására is. Grósz a népszerűtlen intézkedések meghozatalára való készségét még azzal is hangsúlyozta, hogy sürgette az 1988-as csődtörvény minél következetesebb érvényesítését a hatékonyság nélkül működő állami vállalatok felszámolása céljából.

Am Grósz első titkárnak nem sikerült megállítania a magyar gazdaság további romlását, jóllehet vezetése alatt létrejött az 1988 januárjától érvényes társasági törvény, mely megengedte az állami vállalatok magántulajdonba adását, és ezzel megteremtett a szocialista szektorban kialakult érdekösszefonódások felszámolásának és áttekinthető tulajdonviszonyok kialakulásának előfeltételét. A törvény első ízben teremtett formális egyenlőséget a szocialista és a magánszektor között, és vált az 1989 júniusában bevezetett "átalakulási törvénnyel" együtt az állami vállalatok privatizációjának alapjává. Ezekívül, a törvény lehetővé tette a magyar vállalatokban való százszázalékos külföldi tulajdonosi részvételt.

A Grósz által megvalósított reformcsomag azonban nem adott kellő lendületet a gazdasági helyzet javítására. A gazdaságpolitikai intézkedések erejüket veszítették a vállalatok és az állami hatóságok között mind sűrűbbé váló pénzügyi és érdekösszefonódásokban. Az állam paternalista magatartása és a vállalati középvezetők részéről a változásokkal és a teljesítménynöveléssel szemben megnyilvánuló vonakodás továbbra is a reform keresztülvitelének útjában állt. Mindehhez még az 1984-ben elfogadott vállalati szervezeti szabályzat által helyzetükben megerősített munkavállalók is fékévé váltak a vállalaton belüli változásoknak, mivel számukra a biztos munkahely és a bérek növekedése sokkal előbbrevaló érdek volt, mint a gazdaság alapvető racionalizálása. De a fő- és mellékfoglalkozások útján egyre bővülő magángazdaság is hozzájárult a szocialista szektor megkárosításához, mivel a magánmunkát sokan az állami vállalatok terhére végezték (anyaglopás, a hivatalos munka elhanyagolása).

1989-ben, a gazdasági nehézségek láttán a kommunisták feladták vezető szerepüket, és utat nyitottak a nagyobb változások előtt. Ezek a változások, a társadalom egyre erősebb destabilizálódása miatt, már nem csupán a gazdaságot érintették, hanem a politikára is kiterjedhettek.

Először is, 1989 májusában csere történt a párt első titkára posztján, Grósz Károlyt Nyers Rezső váltotta fel. Nyerssel, a 68-as reform szülőaty-

jával olyan erők kerültek hatalomra, amelyek készek voltak valódi változtatásokra. Alapvető reformkészségük első jeleként a "háromoldalú tárgyalásokat" említhetjük. Az 1989 júniusa és szeptembere között zajló tárgyalásokon az alábbi felek foglaltak helyet a tárgyalóasztalnál: az MSZMP, a kommunista többségű tömegszervezetek (a szakszervezetek, a Hazafias Népfront, a szocialista ifjúsági szövetség stb.), és azok a különböző újonnan alakult politikai egyesületek, szervezetek, amelyek száma később több mint 40, többnyire kislétszámú pártra szaporodott. A háromoldalú tárgyalások folytatása, valamint az, hogy a kormány és az MSZMP vezetősége elhatárolta magát az ortodox kommunista szárnytól, lehetővé tette a parlamenti demokrácia kialakulását, és elősegítette a gazdasági reformfolyamatok sokkal következetesebb kezdeményezését.

6. Az új politikai keretfeltételek az Antall-kormány alatt

A háromoldalú tárgyalások résztvevőinek összetétele, de a márciusi választások eredményeként kialakult országgyűlés összképe is azt mutatja, hogy a magyar pártélet – mind szervezeti, mind felfogásbeli szempontból – erősen megosztott, széttagolt. Ennek elsősorban az az oka, hogy jóllehet a kádárizmus a különösen gazdasági téren széles körben kibontakozó egyéni kezdeményezések engedélyezésével nem tudta megakadályozni az ellenzéki erők kialakulását, ám soha nem teremtett olyan helyzetet, hogy a lakosság nyíltan és egységes erővel az állam ellen szerveződjön. Ezenkívül, az MSZMP – amely nevét 1989 októberében Magyar Szocialista Pártra (MSZP) változtatta, mire a konzervatívok egy része kivált a pártból – egészen az utolsó időkig hajlandóságot mutatott a reformintézkedésekre, és a változások egyik hordozója volt. Így, komolyabb konfrontációk híján – mintegy a lengyel példával ellentétben – nem alakult ki egységes ellenzék. A növekvő liberalitás légkörében, már az MSZMP végleges leváltása előtt is, számos párt szerveződött, melyek saját érdekeik és pozícióik tudatos kifejtésére törekedtek.

A pártspektrum széttagolódásának az lett az eredménye, hogy jelenleg a parlamentben érdekek sokasága jut kifejezésre. A külső szemlélő ennek alapján attól tart, hogy csak törékeny többségek jöhetnek létre az országgyűlésben, bár a Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) a 386 mandátum 42,5 százalékának, illetve 23,8 százalékának birtokában éppenséggel stabil kormánytöbbséget tudna elérni. Azonban az MDF liberális, populista és nemzeti erők jobb-közép gyűjtő mozgalma, amely a bal-közép orientációjú SZDSZ-től élesen elhatárolódik (balos orientációja ellenére az SZDSZ az állami vállalatok gyors és radikális privatizációjának a híve). Ezért a kormány az MDF, a Kiszgazdapárt (FKgP) és a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) koalíciójából állt össze, mely pártok közül a két utóbbi a mandátumok 11,4 százalékát, illetve 5,4 százalékát kapta. A két kisebb párt esetében konzervatív keresztény szellemet képviselő szervezetekről van szó, emellett azonban a Kiszgazdapárt elsősorban a mezőgazdaság privatizációjára helyezi a hangsúlyt.

Az MSZP is jelen van a parlamentben, de 8,5 százalékos képviselői aránnyal és a régi kommunista párt utódjának bélyegével nem rendelkezik többé említésre méltó befolyással. Szintén csak kisebb súllyal esik a latba a mandátumok 8,5 százalékaival rendelkező Fiala Demokraták Szövetsége (Fidesz), és csekély jelentőséggel bírnak a kisebb tömörülések és a független képviselők is.

A hárompárti kormánykoalíció a képviselők 59,3 százalékának támogatására támaszkodhat. A kormánypartok egyetértettek abban, hogy a piaci-gazdasági reformfolyamatokat következetesen folytatni, illetve gyorsítani kell. Ellentétben a lengyel "Szolidaritás" polgári mozgalommal, Magyarországon a polgári hatalomátvétel nem jelentett egyben teljes szakítást az előző politikával, mivel már a Grósz-kormány alatt beindult a gazdaság átalakítását célzó intézkedések folyamata. Mindazonáltal, az MSZP kirekesztése a politikai hatalomból a gazdaság szempontjából is nagy jelentőséggel bírt. Az MSZP-nek hosszabb távon nemigen lett volna ereje további gazdasági reformok véghezviteléhez, mivel az irányzatok belső harcai a párt irányvonalát illetően tovább élesedtek, egészen az 1989 őszén bekövetkező pártszakadásig. Azt azonban mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy a nyílt és többoldalú politikai vitában a gazdasági eredmények iránti egyéni felelősségtudat is erősödik. És azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kommunista párt bukásával bomlási folyamatok indultak meg a közintézményeken belül, amit csak egy új és legitim kormány állíthat meg.

Az új koalíciós kormány vezetője Antall József lett, aki már jóideje mint az MDF egyik prominens személyisége volt ismert. Antallnak már nem sokkal a kormányalakítás után a szemére vetették, hogy a reform szempontjából fontos gazdasági posztokon túl sok a professzor és az elméleti szakember. Azt is felrótták, hogy Rabár Ferenc pénzügyminiszter, Kádár Béla, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere és Bod Péter Ákos ipari és kereskedelmi miniszter már a kommunista hatalom alatt is az állami Tervhivatalban tevékenykedett. Itt is megmutatkozik azonban, hogy az új kormány nemcsak a tudományos megalapozottságra, hanem a folyamatos-ságra is súlyt fektet. Az új miniszterek, akik közül néhányat már régóta külföldön is elkötelezett reformerként ismernek, elméleti és gyakorlati téren is jól ismerik a magyar gazdaság problémáit; éppen ezért alkalmasak arra, hogy a reformfolyamatot megfontoltan továbbvigyék, anélkül, hogy az új kormánnyal törésre kerülne a dolog, ami a gazdaságot újfent csak megterhelné.

7. Gazdasági és gazdaságpolitikai keretfeltételek a kilencvenes évek elején

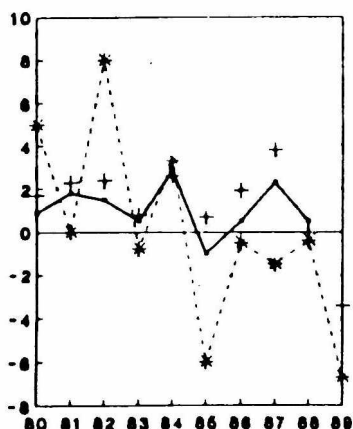
A magyar gazdaság jelenlegi fejlődését az új kormány még csak csekély mértékben tudta befolyásolni. Jelenleg még a kommunista kormányok – utolsóként a Németh-kormány – intézkedéseinek utóhatása érvényesül. Rendszerpolitikai szempontból a társasági törvény és az adótörvények emel-

hetők ki. Az is lényeges mozzanat, hogy 1989/90-ben megteremtették a működőképes áru-tőke- és munkaerőpiac alapvető elemeit. 1989 óta nagyobb mozgás tapasztalható a munkaerőpiacon, mivel az állam a munkanélküli segély összegét az utolsó jövedelem 50 százalékáról 70 százalékára emelte; működni kezdett a napi jegyzésekre reagáló értékpapírtőzsde is. 1990 elején szinte az összes fogyasztási cikk árát felszabadították, majd egy második lépcsőben a konvertibilis import 60 százalékát kivonták az állami szabályozás alól. A kemény devizában fizetendő import 40 százaléka már korábban, 1989-ben mentessé vált a szabályozás kötöttségeitől; 1999-re pedig a mentesség a teljes import 80 százalékára kiterjed majd.

Ami a stabilitás megőrzését célzó politikát illeti, fontos tényező, hogy az utolsó kommunista kormány – részben saját pártja ellenében és az ellenzék támogatásával – 1990-re szigorúan takarékos költségvetési programot fogadtatott el. A Nemzetközi Valutaalap támogatásának elnyerése érdekében Magyarország kötelezte magát, hogy 1990-ben 10 milliárd forintnál magasabb összegre nem engedi felfutni a költségvetés hiányát. Ez az előző évi deficit egyharmadának felel meg. (A költségvetési hiány azonban már 1990 első négy hónapjában elérte a 7 milliárd forintot, úgyhogy a 10 milliárd forintra tervezett deficit aligha tűnik tarthatónak). A deficit csökkentése céljából erősen lefaragnak a szubvenciókból is.

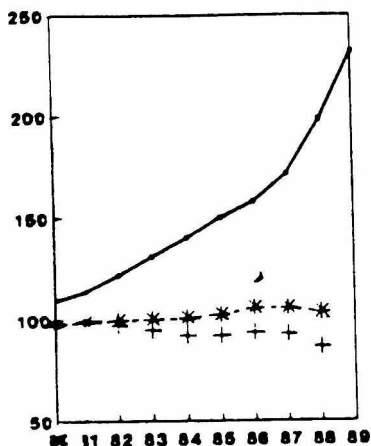
1. ábra

Nemzeti jövedelem, ipari és mezőgazdasági bruttó termelés

2. ábra

Fogyasztói árindex, reálbérek és az egy főre eső reáljövedelem

Évi növekedési ráta százalékban

— nemzeti jövedelem

--- ipar

-*- mezőgazdaság

1979 = 100%

— fogyasztói árak

+ reálbérek

* az egy főre eső reáljövedelem

A gazdaság támogatására folyósított összegek jelentős mértékű csökkenése a fogyasztói árak emelkedését eredményezi; 1990-ben legalább 20 százalékos áremelkedés várható. Becslések szerint csak a lakbérek 35 százalékkal nőnek majd. A magánháztartások anyagi eszközei érezhetően megcsappannak. Már 1990 első felében 10,3 százalékkal visszaesett a kiskereskedelmi forgalom, a vendéglátóiparban pedig több mint 16 százalékos forgalomcsökkenés volt tapasztalható.

De nemcsak a magánháztartások fogynak ki anyagi eszközeikből, hanem a vállalatok is. 1990-ben 30-50 nagyvállalat csődjével kell számolni, és ezzel a munkanélküliek száma is érezhetően megugrik majd.

Az Antall-kormánynak csak kevéssé áll módjában, hogy elődjei által hozott intézkedések hatásának irányán változtasson. Ezért, a kormány láthatóan a pontos irányításra és a megkezdett politika folytatására helyezi a hangsúlyt. Így, röviddel az 1990 májusában történt hivatalba lépése után, további ártámogatások megvonása céljából, bejelentette, hogy júliustól, illetve augusztustól megemeli az ásványolaj, a cigaretta, az alkohol és az energiahordozók árát.

Az új kormány – az előző kormány megállapításai ellenére – gyors és átfogó cselekvésre is készen áll. Eltökélttségének jelét akarja adni, és évente 100-200 állami vállalatot kíván az Állami Vagyonügynökség közreműködésével magánkézbe adni. Első lépésként, rövid határidőn belül 30 különösen jól jövedelmező állami vállalatot akarnak értékesíteni a tőzsdén, ezenkívül, 1990 szeptemberéig, "gyors program" keretében a maximum 15 dolgozót foglalkoztató vállalatokat is privatizálni kell. Kereken 40.000 vállalatról van szó. A nem jövedelmező vállalatokat csődeljárás fenyegeti.

Ámde a kormány olyan népgazdaságot kapott örökül, mely mély válságot él meg jelenleg. A nemzeti jövedelem növekedése évek óta gyenge, a mezőgazdasági és az ipari bruttó termelés 1989-ben 6,7, illetve 5,7 százalékkal csökkent. Másrészt, az árak gyorsan emelkednek – a fogyasztói árak 1989-ben például 17 százalékkal lettek magasabbak – és továbbra is erősen növekvő munkanélküliséggel kell számolni. Jelenleg még arra sincs mód, hogy importtal járuljanak hozzá a gazdaság megszilárdításához. Az utóbbi években, a kelet-európai országok közül Magyarország jár az élen az egy főre eső adósság terén, és jelenleg konvertibilis valutabevételének 50 százalékát – a számítások 42 és 60 százalék között ingadoznak – az adósságszolgálat teljesítésére (törlesztés és kamatok) kell fordítani.

8. Külgazdasági és külpolitikai összefonódások

Amint a nagy adósságállomány mutatja, az Antall-kormánynak a gazdaság belső stabilizálása mellett – ami a növekedést elősegítő új erők mobilizálását és az infláció megfékezését jelenti – rendkívüli erőfeszítéseket kell tennie a fizetési mérleg egyensúlyának megteremtésére is. Magyarország már 1985 óta képtelen arra, hogy az esedékes kamatokat az éves teljesítménymérleg aktívumából fizesse. Az óriási adósságteher alapjai a hetvenes években

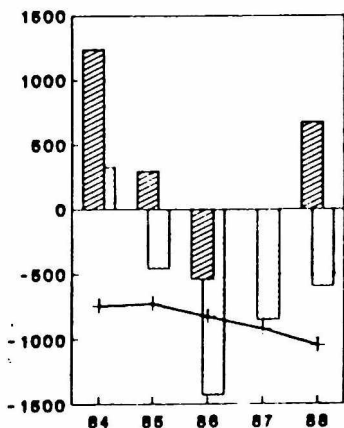
keletkeztek, amikor Magyarország Kádár vezetése alatt nagyvonalúan nyugati nyugati adósságokba verte magát, hogy a belgazdasági hiányokat import útján kompenzálja. 1980 és 1984 között az ország csökkenteni tudta adósságállományát, de 1985-től kezdve ismét óriási iramban nőtt eladósodása.

3. ábra

Kereskedelmi mérleg, teljesítménymérleg és konvertibilis valutában teljesítendő kamatszolgálat

- kereskedelmi mérleg
- kamatszolgálat
- a folyó tételek mérlege

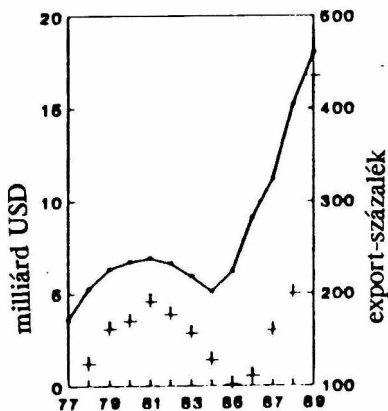
millió USD-ben

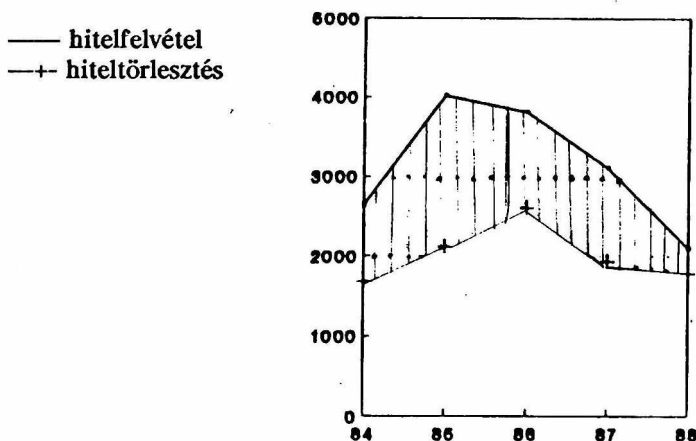
4. ábra

Külföldi nettó adósságállomány milliárd USD-ben és az export százalékában

- adósság (milliárd USD)
- az export százalékában

Hitelfelvétel és hiteltörlesztés millió USD-ban

Az eladósodás katasztrofális mértéke lényegében két tényezőre vezethető vissza: először is, a magyar gazdaság a tervgazdálkodás jegyeit még mindig magán viselő irányítási keretek között csak nehezen tud bekapcsolódni a nemzetközi szerkezetváltás folyamatába. A magyar exportban a hagyományos energia- és anyagigényes, alacsony feldolgozottsági fokú termékek vannak túlsúlyban (kohászati termékek, vegyi és mezőgazdasági termékek). Hiányoznak a nagy értékű végtermékek, melyekért magas árak érhetőek el a nyugati piacokon. Másodsorban pedig, a magyar gazdaság erősen függ a külkereskedelmtől. Az export, illetve az import részaránya a nemzeti jövedelemben mintegy 50 százalékot tesz ki. (A legnagyobb cserepartner a Szovjetunió, melyet rövid időn belül minden bizonnyal az egyesült Németország vált majd fel.)

A KGST-országok aránya a kivitelben és a behozatalban 1989-ben erősen 50 százalék alá, 1990 első felében pedig 29 százalékra csökkent. Az Európai Közösség országainak jelentősége nő, összességükben jelenleg Magyarország exportjának 25 százalékában, importjának 29 százalékában érdekeltek. (Korábban, az erős külkereskedelmi függőség mellett a magyar termékek alacsony minőségi színvonala miatt érezhető cserearány-romlás következett be.) Még ha jelenleg tapasztalható is kisméretű javulás, az elkövetkező években a cserearányok további romlásának veszélye fenyeget.

Természetesen, a magyar külgazdaság további fejlődése szempontjából az ország KGST-kapcsolatai is jelentős szerepet játszanak. A KGST most megszűnik, és így az üzletkötéseket nem lehet többé transzferábilis rubelban elszámolni, hanem konvertibilis valutában kell kiegyenlíteni. A helyzet ilyenén alakulása Magyarország számára egyelőre kedvezőnek tűnhet, mivel a vállalatok a fokozódó verseny miatt kénytelenek lesznek termékeik minőségét javítani. Eddig sok állami vállalat számára előnyös volt, hogy hosszú

távú, kétoldalú megállapodások alapján szállíthattak a KGST-országokba, mivel így nem kellett számolniuk a kellemetlen konkurenciával. Alig volt olyan tényező, mely a minőség javítására kényszerítette volna a vállalatokat, pedig a verseny a KGST-n belül is alkalmas arra, hogy a magyar termelés színvonalát emelje, és a termékeket a világpiacon való megjelenésre alkalmassá tegye.

Már csak azért is pozitívan érzékelhető a KGST-n belüli szabadkereskedelem a magyar gazdaság szempontjából, mert Magyarország a kelet-európai országokkal folytatott kereskedelemben jelentős többleteket tudott kialakítani. A többi szocialista ország – különösen a Szovjetunió – a termelés szűk keresztmetszete miatt gyakran nem tudott szállítani a magyar partnereknek, illetve éppen ezen okból még több árut igényelt tőle. A bilaterális rubeleltszámolás keretében a többletszállítások kamatmentes hitelt jelentettek a többi ország számára. Konvertibilis valutában teljesített fizetés esetén Magyarország olyan fizetőeszközhöz jut, melyet közvetlenül felhasználhat a nyugati országokban történő áruvásárlásra vagy adósságtörlesztésre.

Kérdéses azonban, vajon sikerül-e teljes mértékben érvényesülniük a pozitív hatásoknak. Egyrészt, számos magyar gépipari vállalat kénytelen elfogadni az értékesítési lehetőségek beszűkülését, különösen a szovjet piacon, mivel a Szovjetunió már nem folyamodhat a korábbi elszámolási módhoz, az azonnali fizetéshez pedig hiányoznak az eszközei. Emiatt tartani kell attól, hogy vállalatok mennek majd csődbe és tömeges elbocsátásokra kerül sor. Másrészt, a konvertibilis fizetőeszközök használatával a világpiaci árak is érvényesülni fognak a kelet-európai piacokon. Nem csupán áremelkedéssel kell majd számolni, például a nyersanyagok piacán; félt az is, hogy a magyar termékek a versenyképes nyugati árukkal szemben hátrányos helyzetbe kerülnek. Ezért várható, hogy Magyarország fizetési mérleg-problémái – legalábbis még egy darabig – tovább szaporodnak.

A várható fizetési mérleg-problémák ellenére Magyarország számára mégis fontos, hogy a merev KGST-keretek megszűnjenek. Ez nemcsak gazdasági szempontból, a világpiac irányába történő orientálódás egészséges kényszere miatt van így. A külpolitikai függőség csökkenését is figyelembe kell venni. A külpolitika hatását a magyar reformfolyamatra nem szabad alábecsülni. A kádárizmus tehetetlensége, az, hogy képtelen volt a magyar gazdaság és társadalom alapvető átalakítására, arra vezethető vissza, legalábbis részben, hogy Moszkva nem engedett messzeható változásokat végbemenni Magyarországon. A reformok igazán csak akkor kaptak szabad utat, mikor Gorbacsov színrelépésével a Szovjetunióban is megkezdődött az "új gondolkodás" érvényesítése. Magyarország csak most, a meglévő, egyes elemekből összefércelt, reformalapokra tudott olyan reformkonceptiót kialakítani, mely egységét tekintve eddig még nem talált követőre Kelet-Európában (ezért az egykori első titkár, Kádár sorsában is van valami tragikus: Kádár a korlátozott liberalizmus eszközeivel már régen lerakta a mai reformfolyamat alapkövét, de az 1956-os felkelés leverésében játszott

szerepe miatt a közvélemény szemében mégis hitelét veszítette).

Moszkva a magyarországi reformfolyamatot feltehetően még ma is korlátozná, ha a régi, szigorú centralizált KGST-mechanizmus továbbra is működőképes lenne, és ezt kevésbé azért tenné, mert szándékosan akadályozni akarná a magyar reformot, hanem technikai szükségszerűségből. A szovjet reformfolyamat messze lemaradt a magyar mögött. A KGST-gépezetnek azonban továbbra is tekintettel kellene lennie a jóval nagyobb KGST-partner érdekeire. Ezáltal Magyarország önálló gazdasági mozgástere óhatatlanul beszűkülne.

9. Távlatok

A KGST megszűnése és a konvertibilis fizetőeszközök használatára való áttérés az elkövetkező időben nagy követelmények elé állítja Magyarországot. Így súlyos probléma, hogy a konvertibilis import liberalizálódásával a világgpiaci verseny hatása teljes erővel érvényesül a magyar piacon. Az államnak – mint ahogy azt az 1990-es válság-költségvetés mutatja – a gazdasághoz hasonlóan csekély tartalékai vannak ahhoz, hogy az elkövetkező időben mérsékelni tudja a világgazdasághoz való alkalmazkodás kényszerének egyre súlyosabb megrázkódtatását. Csődbe jutó vállalatok sokaságával, továbbra is stagnáló termeléssel, magas inflációval és növekvő munkanélküliséggel kell számolni. A jelentős áremelések nem csupán a múltban árufedezet nélkül képződött pénzbevételek lebontásából keletkeznek, hanem a növekvő munkanélküliséghez hasonlóan, a reformpolitika által indukált szerkezetváltás szükségszerű velejárói is. Elkerülhetetlenül tovább nő majd a külföldi eladósodás is, mivel a magyar gazdaságnak, legalábbis átmenetileg, masszív pénzügyi támogatásra van szüksége. Különösen kritikus helyzetről van szó, mivel az elmúlt években már többször szárnyra kapott a hír, miszerint szükséges az adósságok általános átütemezése, és ráadásul Magyarország iránt időközben erősen gyengült a nyugati hitelezők bizalma.

Magyarországnak megvan az esélye arra, hogy a jelenlegi stabilizálási válságból kilábaljon, és működőképes piaccgazdasággá nője ki magát. Ehhez azonban rendkívül fontos, hogy a szociális és politikai konfliktusoknak határt szabjanak. Az első sztrájkok arról tanúskodnak, hogy a dolgozók elérték tűrőképességük határát. A problémák megoldása szempontjából végzetes lenne, ha a politikai spektrum még jobban széttöredezne. Csak határozott és cselekvőképes vezetés tudja a szükséges reformfolyamatokat győzően véghez vinni, egy olyan gazdaságban, amelyet a jelenlegi birtokviszonyokban való gondolkodás és az érdekösszefonódások merevvé tettek.

Magyarország a piaccgazdaságra való áttérés folyamatában még az eddigieknél is jobban rá van szorulva a külső segítségre. Mivel az eladósodás miatt Magyarország mozgástere erősen beszűkült, gazdaságának sorsa elsősorban a külföldi vállalatok közvetlen beruházásaitól függ. A potenciális beruházóknak éppenígy nem kell visszariadniuk az éleződő válság láttán. Magyarország a kelet-európai országok közül nemcsak a legalaposabban

átgondolt reformkoncepciót mondhatja magáénak, de a múltban is ő kötődött a legerősebben Nyugathoz. Így feltételezhetjük, hogy Magyarország viszonylag gyorsan nyugati léptékű piacgazdaságot tud létrehozni, és az ország, úgy is mint piac, és úgy is, mint termelési helyszín, nagy vonzerőre tesz majd szert a külföld szemében.

Statisztikai függelék

1. sz. táblázat:

Magyarország nettó adósságállománya konvertibilis valutában

év	nettó adósság milliárd USD-ban	nettó adósság egy főre, USD-ban	nettó adósság az export százalékában
1977	3,6	339	124
1978	5,2	488	162
1979	6,3	590	170
1980	6,7	626	191
1981	6,9	644	177
1982	6,6	616	157
1983	5,9	551	128
1984	5,1	478	102
1985	6,2	582	111
1986	9,1	855	160
1987	11,2	1.055	200
1988	15,2	1.433	435
1989	kb. 18,0	kb. 1.700	nincs adat

2. sz. táblázat:

A fogyasztói árindex, a reálbérek és a reáljövedelmek egy főre eső éves növekedése

év	fogyasztói árak	egy főre eső reálbér (bérből és fizetésből élők)	egy főre eső reál- jövedelem
1980	9,1	-2,0	-3,0
1981	4,6	1,4	2,2
1982	6,9	-2,1	0,5
1983	7,5	-2,5	0,5
1984	7,0	-3,0	1,0
1985	7,0	0,0	1,3
1986	5,3	2,0	3,0
1987	8,6	-1,0	0,0
1988	15,5	-7,0	-2,0
1989	17,0	-	-

**Kereskedelmi és tőkeforgalmi mérleg.
Adósságszolgálat és valutatartalékok (millió USD-ban)**

	1984	1985	1986	1987	1988
Kereskedelmi mérleg					
konvertibilis valutában	1.236	295	-540	3	670
a folyó tételek mérlege	330	-457	-1.419	-847	-592
- szállítás/biztosítás	-154	156	-237	-308	-300
- idegenforgalom	163	149	199	368	41
- kamatszaldó	-744	-725	-829	-924	-1.048
- a kormánykiadások szaldója	-37	-42	-32	-52	-76
- az egyéb fizetések szaldója	-197	-43	-54	-36	7
- egyoldalú átutalások	83	65	74	102	114
Tőkeforgalmi mérleg					
- hitelfelvétel	2.643	4.014	3.802	3.108	2.102
- hiteltörlesztés	1.681	2.114	2.600	1.931	1.787
Adósságszolgálat (kamatok és törlesztés)	2.580	3.059	3.685	3.090	3.053
Valutatartalékok (deviza és arany)	2.556	3.543	3.639	2.478	2.194

(Fordította: Farnadi Éva)